

Qalib SAYILOV

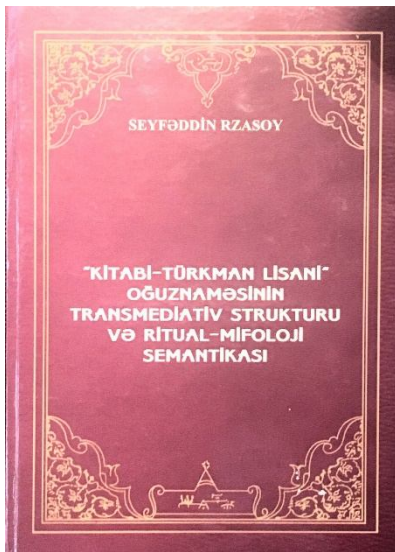
Folklor İnstitutunun Mərasim şöbəsinin

aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

E-mail: qalibsayilov@mail.ru

QORQUDŞÜNASLIQDA YENİ MƏKAN-ZAMAN PARADİQMASI

Hər şey o gün başladı... nəmişli, soyuq payız günü.

Dədə Qorqud adına maraqlı kim var idisə – hamısı Azərbaycan Dillər Universitetinin foyelərində, kimi pıçıltı ilə, kimi həyəcanlı, kimi də sakit görünümlü, lakin, təlatümlü ritorika ilə məchuldan məlumata, gizləndən aşkara çıxırdı.

Oğuzşünaslıqda, Qorqudşünaslıqda, türkologiyada yeni bir eranın başlanğıc durağı idi həmin gün o məkan: həqiqətləri və yanlışları ilə.

Təxminən, bir əsrdən sonra Qorqud dədəmizin apaydın yolu vahid istiqamətindən çıxıb məchul labirintlərə girmişdi. Çünki dünya dediyimiz fani “çökəyin” horizontları, mayakları dəyişmişdi. Babaların, dədələrin yoluna yığılan toz-torpaq “dağ” olurdu. Dədələrin nəvələri isə yad mahnıların yanlış

ritminə düşüb şıdırgı rəqs etmək istəyirdilər. Lakin yad nəfəslər, yad ritmlər onların daxili ritminə uyğun deyildi, məhz buna görə elmin nərdivanından yığıla bilər, zədələndirilə. Yəni bizə Ozan lazım idi, Dədə lazım idi, folklorşünaslığın bu nərdivanını bərk tutsun, ona dırmaşan elmimiz yığılıb şikəst qalmasın!

Hörmətli oxucu, bu fikirlər bir az metoforik, bir az da “parıltılı” görsənə bilər. Ancaq aşığı gördüyün çağırar. Mən də həmsərim Sabir demişkən “hələ gördüklərimin dördüdə birin yazmayıram”.

Bu olaylar qorqudşünaslıq kontekstində müzakirə edilsə də, burada tamam başqa nüanslar mövcud idi. Burada sistemlərin davası gedirdi. İstər Türkiyədən gələnlər olsun, istərsə də yerlilər olsun. Burada haqla batilin, inancla inancsızlığın, imanla ateizmin mübarizəsinin sətiraltı məqamları apaydın hiss olunurdu. Bəzi məşalar bunu necə həvəslə edirdi, o da görünürdü. Buna sistemlərin müharibəsi deyilir. 100 ildən çoxdur ki, Osmanlı da daxil bizim coğrafiyamızda marksist-leninçi dövr hökm sürür. Milli görüşü, sağçılığı qəbul etməyənlərin sol-mühafizəkar inadkarlıqları təkə bizim deyil, bütün Türk-İslam dünyasının zərərinədir.

Bu, şərti olaraq “kiçik” toplantıda 3 düşüncə sistemi sezilirdi və qeyd etdiyim kimi 3 düşüncə sistemi mövcuddur:

1. Mediatik;
2. Akademik;
3. Sistematik.

12 oktyabr 2019-cu ildə Azərbaycan Dillər Universitetində təşkil olunmuş “Sovet-Türk kollokviumu”nun 30 illiyinə və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yeni

tapılmış 13-cü boyunun müzakirəsinə həsr olunmuş dəyirmi masanın gedişatında bu üç düşüncə formasının üçü də var idi:

1. Mediatik forma: Bu, problemin olması və onun yaratdığı ajiotajdır və bir neçə ay müddətinə hesablanır.

2. Akademik forma: Bu, akademik anlamı olan hadisəni elmi-kütləvi müstəviyə gətirmək və bu sahədə söz sahibi olmaqla proyektlər əldə etməkdir. Bu da 20-30 ili əhatə edir.

3. Sistematik forma: Bu, siyasi-ideoloji və düşüncələri dəyişən prosesdir. Necə ki, 3-cü “nüsxə və ya əlyazma” ilə bağlı olduğu kimi. Sadə və bəsit bir misal göstərirəm. “Gümbət əlyazması”, “nüsxə”, fərq etmir, adını nə qoyursunuz-qoyun, bu məndə proletar-kommunist dəst-xəttinin və imperialist düşüncənin hakim olduğunu aydın və net olaraq görürük. Bu, nağılla məşğul olanların duya biləcəyi bir məsələ deyil. Qlobal elmi proyektlərlə məşğul olmayanlar, təbii ki, bunu duymaz və bilməzlər:

a) “Nüsxəyə” gətirilən toponimlərin bir çoxu 20-ci əsrin coğrafiyasıdır.

b) “Nüsxə”də olan ayrı-seçkilik, radikalizm, milli-etnik qarşıdurma fars və rus imperializminin, şovinizminin nüsxəyə müdaxiləsidir.

Mən jurnalistika və hüquq təhsili almışam. Məndə folklorşünaslıq terminləri ilə yanaşı, başqa nüansları da nəzərdən qaçıra bilməzdim. Amma və lakin bu məsələ ilə bağlı professor Seyfəddin Rzasoyla olay gündəm olandan, demək olar ki, hər gün müzakirə edirdik və baxmayaraq ki də hörmətli Seyfəddin müəllim ağır cərrahi əməliyyatlardan yenidən çıxmışdı. Mən onun məsələylə bağlı necə narahatçılıq keçirdiyinə və folklorşünaslığın bu probleminin sanki məsuliyyəti onun boynunda imiş kimi necə bir həyəcan yaşadığına mat qalmışdım. O, çox gözlədi ki, bu yarımçıq hipotezə kimsə cavab versin. Təəssüf ki, hamı eyni havanı oynamağa başladı və nəticədə oyunun “estetika”sı, oyunçuların da moralları pozuldu. Xatırlayıram, sosial şəbəkələrdə hətta “qorqudşünaslar idarəsi” də yaradılmışdı. Problem dalğası xaosa çevrilir, sahilləri uçurur, folklorşünaslığın yollarına iri daşlar atırdı. Və “daş” demişkən, düzgün prioritetlərin olmadığı bir vaxtda kiminsə öz “əlini daşın altına qoymağın” zamanı idi.

Deyirlər ki, hər hansı müqayisə qüsurlu olur. Ancaq qeyd etdiyim müqayisə yerinə düşdüyü üçün sizlərə də nəql etmək istədim.

Günlərin birində sultan saraya gedərkən yolun kənarındakı bir daşı yolun ortasına atır və sarayın pəncərəsindən insanları seyr etməyə başlayır. Maraqla baxır ki, görün, insanlar bu daşla nə edəcəklər. İlk olaraq vəzir gəlir, daşı yoldan götürməyin bir sədəqə olduğu ağına gəlir. O yan-bu yanına baxır. Deyir ki, sultanımla danışib, daşı yoldan götürmək üçün bir işçi, bir adam tapırıq. Vəzir gedir, zabit gəlir. O da bir daşa baxır, bir yola baxır. Deyir ki, gedim vəzirə deyim, bu daşı bura atanın cəzasını verək. Nə isə... O gedir, bu gəlir: saray məmuru, saray təlxəyi, saray şairi, saray artisti...

Bu olayı mən bir irfan məclisində də danışdım. Biri yerdən dedi ki, sarayda mütrüfün, artistin, təlxəyin nə işi var? Var dedim, var. Dedim ki, padişahlar ağıllı adamlar idilər. Saraylarında belələrinin olmasına bəzən ehtiyac duyulurdu. Biri gəlib artistlik, təlxəklik edəndə deyirdi ki, sən saxla, mənim sarayımda bütün bunları edənlər var, sənin artistliyinə ehtiyac yoxdur. Beləcə təlxəklər, artistlər hətta “şairlər”, mənəfətpərəstlər, ikiüzlülər daşın ətrafında fırlanar, təlxəklik edər, əsla iş

görməzlər, yəni daşı yoldan götürməzlər, götürmək əvəzinə artistlik edərlər. Saray şairi daşa şeir həsr edər və həmin şeiri sultana oxuyaraq, beləcə günün keçirər. Nəhayət, bir dərviş gələr, yoldakı daşı görər; əvvəlcə daşa təbəssüm edər, sonra daş kiminsə ayağına, heyvanına, arabasına mane olmasın deyər, onu ehmalca götürüb kənara atar. Daşı atandan sonra daşın altında üstü yazılı bir kisə qızıl olduğunu görər: “Bu qızıl əlini daşın altına qoymağı bacaranlara halaldır”.

Bəli, əlini vaxtında daşın altına qoymaq cəsarət və mərifət istər. Folklorşünas-filoloq yetirmələrinin, “elmül” halına və əhvalına bələd olan bir çox müasirlərinin “xoca”, yaxud “hocaların hocası” deyər müraciət etdikləri Seyfəddin Rzasoyun qazandığı nə qızıl oldu, nə də altın. O, bir pəncərə açdı. Qorqudşünaslıqda açılmış bu yeni pəncərə qarşı obyektin fəsadını deyil, ən uzaq üfüqləri seyr edəcək spektrə malikdir.

Uzun illər Azərbaycan elmşünaslığında “atlılar”, “piyadalar” və “yedəkçi”lər olmuşdur. Ancaq meydan açılarda, savaş başlayanda bəhanə “xalı”ları toxumağa başladılar. Elmə vərmiş edənlər də var, elmlə alver edənlər də var. Bir də elmi Allahın (c.c.ə.ş.) lütf etdiyi insanlar var. Seyfəddin müəllimin son elmi kredolarında bir hikmət sezilməkdədir. Bu barədə az sonra bəhs edəcəyik.

Ancaq elmi qazananlarla elmi satanların da fərqli dünyaları var. Biz yüzillərlə kirli və despot olan Avropa asılılığından qurtara bilmirik. Çünki öz əcdadımıza həqarətlə baxdıq. Öz mənəviyyatımıza yad pəncərədən baxdıqca özümüzü eybəcər gördük.

Mən Condan, İvandan çox sitat vermərəm. Müdrik olan keçmişimizdən bəhs etməyi xoşlayıram. Elmdə həm təhsil etməyin, həm də təlim və tərbiyə etməyin metodunu bildikdə Seyfəddin ünvanı bəllənir.

Təəssüf ki, bir çox sahədə olduğu kimi, elm sahəsində də öz mənfəətlərinə görə haqqı atıb nəfslərin ardınca qaçıldığı üçün nəticədə milli elmşünaslığımız bərhad duruma düşüb. Mən bunların mühit-şəcərəsinə baxıram: 1905-də də, 1918-də də, 1937-də də, 1990-da da belə olmuşdur və bu gün də belə davam edir...

Lap uşaqlıqdan zəifin və haqlının yanında olmuşam. İnstituta ilk gəldiyim illərdə mənə qarşı maraqlı münasibət var idi. “Yuxarıdan” gəldiyim üçün birbaşa niyyətlərini bildirə bilməsələr də, ən yaxın bildiklərim “işini”ni görürdü. Ancaq ilk gündən burada da çalışırdım ki, heç kimin haqqına girməyim və haqqı tapdalananlara da qahmar çıxım. Bir çoxlarının bir çox iddiaları olur və onlar haqqında düşünəndə acı bir təbəssüm məni müşayiət edirdi. İddialı olanlar iddia etdikləri yerdə deyillər? Niyə?

Bəziləri var idi ki, onlar yalnız elmə iddialı idilər. Başqa bir umacaqları yox idi. Bizim Seyfəddin müəllim kimi. Seyfəddinin ilk başlanğıcdan elmdən başqa xəyalı olmayıb və tutarlı sözünü də tək-cə son “dəyirmi stolda” deməyib. Bir çox elmi toplantılarda – elmi konfranslarda, simpoziumlarda sanballı çıxışları müzakirə obyektinə olub.

Bir dəfə o, “Dədə Qorqud dastanında “qəliz” bir mövzuda məruzə edirdi. O zamanlar ona qarşı təşkil olunmuş bir kampaniya gedirdi. Məruzə struktur-semiotik tezislər əsasında qurulmuşdu. Və... və birdən bir mizahvari situasiya alındı. “Böyük” alimlərdən biri dedi ki, sən danışdın, hə noolsun? Onun ardınca “balaca və bütük biqələmun” “şiddətli” sual verdi. Daha nələr...nələr... Mənim önümdə dəhşətli bir ironik səhnə var idi. Dözə bilmədim, komediyaçılarına sərt reaksiya verdim.

Seyfəddin müəllimin bu kitabı riyakarlığa və cahilliyə verilən ən gözəl cavabdır. Həyatımda Allaha sığınaraq riyadan və saxtakarlıqdan uzaq olmağa çalışmışam. Ətrafımda olanlara da bunu aşılamışam. Çarlz Bukovski riyakarlara deyirdi ki, nifrət etdiyinizlə xoş münasibət və davranışa siz “mədəniyyət” deyirsiniz, mən isə “saxtakırlıq” deyirəm. Ona görə də biz anlaşıb bilmərik.

Seyfəddin bu kitabda cahillər və savadsızlarla barışa bilmədi. “Hə nə olsun hocam, bir nöqtələrdə anlaşalım” təklifi olsa da, təbii ki, alınmadı. Və yeni bir stil, yeni bir konsepsiya və hətta deyim ki, yeni bir metodologiya meydana gəldi. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, Seyfəddin Rzasoyun mübarizəsi tam fərqli bir anlayışdır. Milli və sağ dünyagörüşlü.

Fikir öndərlərimizdən mücahid Aliya İzzetbəqoviçin fikirləri qismən Seyfəddinin yeni qoyduğu nəzəri fikirlərin nüvəsi sayıla bilər. “Xaçı nə qədər yüksək yerlərə sancsanız da, başınızı yuxarı qaldıranda səmada yenə hilalı görəcəksiniz” aforizminin müəllifi qeyd edirdi ki, insanları genəl olaraq inanan və inanmayanlara ayırırıq. Diqqət, bu, çox bəsit bir baxışdır. Bunun içərisində cəmiyyətin daha çox olan tabanı ehtiva olunmur. Əsas çoxluq özünü inanan sayan və özlərini inancılı göstərən, fəqət həqiqətdə elə olmayan kimsələr topluluğudur. Onlar sözdə Allaha inanan və bəzən ibadət edən, dini bayramları qeyd edən, dinin bəlli bəzi “adət” və simvollarını yerinə yetirən, fəqət qorxaraq savaş meydanlarından qaçan, ticarətdə soyuqqanlıqla aldadan, vicdan əzabı duymadan başqasının kürəyindən vuran, içki içən və əylənən, bir il yaşayacaqmış kimi həyatlarını, mallarını, məqamlarını itirməkdən qorxan və özlərindən güclülərə yalaqlıq edən kimsələrdir.

Bu tip insanların əsas xarakteri qorxudur: həyat üçün qorxu, mal üçün qorxu, məqam üçün qorxu. Bütün bu qorxular üçün bir tək qorxu əskikdir: Allah üçün qorxu! Mənə elə gəlir ki, Seyfəddin bu kitabı yazanda Allahı heç unutmadı.

Hələ kitabın “proloqu” yazılarda onu üzərinə sağdan, soldan soyuq küləklər əsdirilməyə başlamışdı: lakin məhz Allahı sevmək bütün bələləri dəf edər!

S.Rzasoyun “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsinin transmediativ strukturu və ritual mifoloji semantikasını adlanan bu kitabının ümumi dəyərində, konsepsiyasına, elmi doktrinlərinə gəlinə, haqqında sabit, dəyişməz bir fikir söyləmək çətindir. Çünki bu tədqiqat Qorqudşünaslıqda, Oğuzşünaslıqda və bütöv türkolojide dinamiklik yaradacaq, fikir hərəkətliliyinə səbəb olacaq bir əsərdir: adından tutmuş problemlərinədək. Və “ad” demişkən, bu ön sözü yazdığım müddətdə yeni tapılmış “Dədə Qorqud” əlyazmasına ad qoymaq üstündə mübahisələr, yarışmalar gedirdi. Məqsəd aydındır: qoyulan adla tarixə düşmək. Ancaq bu hay-küylə qorqudşünaslıq, türkologiya baş-ayaq oldu. İllah ki “qarğa bazarı” bu yarışa “Qorqud elmindən” bixəbər və fürsətçilər qoşulanda baş verdi. Haraya, hansı mühitə, hansı elm sahəsinə girdiyindən xəbərsiz olub, folklorşünaslıq, qorqudşünaslıq elminin, hətta Oğuz-Türkman tarixinin ən adi anlayış və terminlərindən qafil olmağı bir yana qalsın, heç humanitar düşüncənin sosial şəbəkələr səviyyəsində kütləviləşmiş, ümumiləşmiş istilahlardan qafil olan nadan(lar)ın qarşısında alim nə etməli idi?

Sözünü deyib, qarğa bazarını tərək etməli, yazı stoluna qapanmalı və öz alim həmkarlarına müraciət edərək, onları elmin yoluna çağırmalı və deməli idi ki, hər hansı bir “əlyazma” bütöv, bakir, toxunulmaz işarələr sistemidir. Əgər əlyazmada “Kitabi-Türkman lisanı” adı, “sözü” varsa, alim olan bəndə yeni əlyazmaya “ad günü” məclisi keçirmək əvəzinə, mətnin öz “adının” ardınca düşüb, elm ümmanının

dərinliklərinə enməli, “Bu, bir cocuq xətti ilə yazılıb” deyərək, mətləbi öz “cocuk” məntqinin ardınca aparmamalı idi. Əlyazmanın içərisində “Celde-dovvomi Kitabı-Türkman lisanı” qeydini düşən “babamız”, əslində, bir əsr sonra bu əlyazmanı tapacaq “nəvələrinə” işarə verib, yol göstərüb, azmamaq üçün mayak qoyub. S.Rzasoy bu mayakın işığına getdiyi üçün abidənin dövrünü, etnik-mədəni gerçəkliklərini aşkarlaya bildi.

Müəllif deyir: S.Rzasoyun təkcə kitabının adı türkologiyada böyük bir hadisədir. “Transmediativ struktur” bir söz birləşməsi kimi tanış ifadədir, ancaq metod və hətta metodologiya kimi tam yeni bir hadisədir. Məncə, kitabın bütün gücü, mahiyyəti, məntiqi, nəticələri elə bu “transmediativ struktur”la bağlıdır. Bu, bir açardır: bütün oğuznamələrin açarı. Müəllif göstərdi ki, Oğuz eposunun bütün sirlərini, Oğuz-Türk düşüncəsinin bütün mahiyyətini məhz “transmediativ struktur” adlanan açarla “açmaq” mümkündür.

S.Rzasoyun bu kitabının bilgisayar əlyazmasını oxumağa başlamazdan əvvəl ona ilk sualım “Transmediativ struktur nədir?” oldu. Cavabı bu oldu ki, hər mətnin özündə onun poetikasını açan “açar” olur. Bu, bir metodoloji koddur. O kodu anlamaq və bilmək lazımdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un ilk cümləsi onun poetik kodudur: “Rəsul əleyhissəlam zəmanına yaqın Bayat boyından Qorqud ata diyərlər bir ər qopdı. Oğuzın ol kişi tamam bilcisiydi, nə diyərsə, olurdu. Ğaibdən dürlü xəbər söylərdi. Həq təala anın könlinə ilham edərdi”. Burada üç dünya var: Oğuz eli, Ğaib dünya, Dədə Qorqud. Bütün Oğuz eli Ğaib dünyadan gələn bilgilər əsasında yaşayır. Oğuz eli ilə Ğaib dünya arasında əlaqəni Dədə Qorqud yaradır. Bu, transmediativ əlaqə sistemidir. Oğuz eli öz həyatını məhz həmin əlaqə sistemi vasitəsilə Ğaib aləmə kökləyir. Beləliklə, Oğuz adlanan bütün fiziki və metafiziki dünyanın əsasında transmediativ struktur durur. “Dədə Qorqud” eposunun funksional-poetik strukturunun əsasında da transmediativ struktur durur.

Sonra müəllifin kitabının bilgisayar əlyazmasını oxudum və gördüm ki, qorqudşünaslıqda yeni bir fikir epoxası başlanır. Bu epoxanın yeni konsepti “Ğaib” dünyadır. Bütün Oğuz dünyası, onun metafizik dəyərlərlə nizamlanan düşüncə sistemi, Oğuz mədəniyyətinin bütün məzmunu, forması, mahiyyəti... “Ğaib” dünya konsepti ilə tam yeni bir mənə kəsb edir. Və S.Rzasoy bununla eyni zamanda folklorun yeni fəlsəfəsini, yeni düşüncə miqyasını təqdim edir. Folklorşünaslığımız bu kitabla yeni fikir orbitlərinə, yeni intellektual düşüncə coğrafiyasına daxil olur.

Kitabın yeniliklərini sadalamaqla qurtarmaq mükün deyildir. Ən azı, o səbəbdən ki, hər bir elm adamının öz dəyərləndirmə sistemi var və bu kitab hər kəsin düşüncəsində fərqli mənalar doğuracaq. Bu əsər haqqında sabit, dəyişməz bir fikir söyləməyin çətin olduğunu nahaqdan yazmadım. Kitabı oxuduqca müəllifin sistemli təhlil və kristal məntiq üzərində qurulmuş bu kreativ düşüncə konstruksiyasının hərəkətli konsepsiya olduğunu gördüm. Şahidi oldum ki, bu kitabın oxucuda yaratdığı elmi təəssüratlar zamanla dəyişməyə məhkumdur. Daha doğrusu, müəllif (S.Rzasoy) kitabın kreativ enerjisini cari zaman yox, perspektiv zamana hesablayıb: Qorqudşünaslıq düşüncəsi irəli getdikcə bu əsər onu kreativ yaradıcılıq impulsları ilə qidalandırmaqda davam edəcək.

Təklə filoloji, folklorşünaslıq yönü deyil bu əsər. Hətta onu fəlsəfi də adlandırmaq istəməzdim. Sadəcə, müəllifin dünyanı qavrayan təfəkkür aparatının işləmə prinsipi, yaxud strukturu elədir ki, ona filoloji olan fakta, yaxud folklor

hadisəsinə yalnız görüldüyü boyda, miqyasda baxmağa imkan vermir. S.Rzasoy folklor faktını təbiət, cəmiyyət və zamanın vahid düzüm xəttinə çıxarır. Yox, bütün bunlar onun hansısa “fövqəladə dərəcədə hərtərəfli” biliklərindən doğmur. O da bizim hamımız kimi folklorşünaslığa filologiyadan gəlmişdir. Məsələ onun folklor da daxil olmaqla istənilən fakta ilahi yaradılış hadisəsi kimi baxmasındadır. O, Vahid olanın maddi yaradılış aləminin istisnasız olaraq bütün elementlərinin “vahid” mənə xətti boyunca necə birləşdiyini (vəhdətini) görməyə cəhd edir. Və hətta bu cəhdin özü ona Oğuz dünyasının epik paradigması olan “Dədə Qorqud”un da bütün tərkib elementləri ilə birlikdə həmin “vahid” xətt işərisində olduğunu anlamağa imkan verir. Ona görə də “boy”, “soy” kimi elementləri mahiyyətinə uyğun şərh edir, yeni abidənin strukturunda “doqquzlamani” aşkarlayır və s.

Aşkarlamalara gəlincə, S.Rzasoyun yeni əyazmadakı mətnin dastan yox, “ərgənlik bitiyi”, “inisiyasiya kodeksi” olmasını aşkarlaması Qorqudşünaslığın yeni istiqamətini müəyyənləşdirir. Hələ özünün erkən elmi yaradıcılığından Oğuz rituallarına maraq göstərən və öz əsərləri ilə Azərbaycanda struktur-semiotik ritualşünaslığın əsaslarını qoyan alim bu kitabı ilə Oğuz-Türk rituallarının tədqiqini tamamilə yeni müstəviyə qaldırır. Məhz bu cəhətdən S.Rzasoyun əsəri nəzəri-metodoloji baxımdan konseptual hadisədir. Onun “ölü mətn” və “boylama” konseptlərinin yeni bir Qorqudşünaslıq yaratdığını görməkdəyik.

Önemli olan müəllifin elmi dialoq çağırışıdır. Bir-biri ilə sıx bağlı olan Azərbaycan və Türkiyə elmi mühitlərinin buna “müxtəlif” reaksiyalarının olacağını bilirəm. Ancaq indidən gördüyüm bir reallıq da var; bu əsər yeni fikir paradigmasını doğruracaq, çünki o, artıq bu əsərin nümunəsində doğulub və vardır.

Son olaraq üzümü əlinə qələm alıb yazmaq iddiasında olanlara tutaraq deyirəm: Dünyanın dərini başınızda daşmayın, Allah (c.c.ə.ş.) onu sizin ayaqlarınızın altına sərdi. Musa (ə.) gücsüz, zəif və uşaq olduğu halda suda batmadı. Firon güclü, qüvvətli olduğu halda suda boğuldu. Allahın yanında olana heç kim və heç nə zərər verə bilməz. S.Rzasoyun kitabın ilk epigrafında sığındığı həqiqət kimi:

“Və öləncən Rəbbinə ibadət et” (*Quran, “əl-Hicr surəsi, 99-cu ayə*).